

Ο Παπαδιαμάντης υπήρξε ο κορυφαίος λογοτέχνης πεζογράφος που ανέδειξε ο ελληνικός χώρος και κόσμος από την αρχαία εποχή μέχρι σήμερα. Ήταν όμως και ποιητής. Όχι διότι έγραψε κάποια ποιήματα που δεν έχουν ιδιαίτερη ποιητική πνοή. Όπως γράφω στη δίτομη ιστορία μου του Ελληνικού Κόσμου (τόμ. Β', σ. 531 - Οι παραπομπές γίνονται στην έκδοση Βαλέτα.), η ποιητικότητά του αποκαλύπτεται στα μεγάλα πεζογραφήματα του. Έκανε τον πεζό λόγο ποίηση. Ως κορυφαίος πεζογράφος, λοιπόν, δεν ήταν ο Παπαδιαμάντης ένας μονοδιάστατος συγγραφέας, πρωτίστως θρησκευτικός, όπως τον παρουσίασε μια κατηγορία θαυμαστών και άλλη μία κατηγορία επικριτών. Ήταν ένας πολυεπίπεδος συγγραφέας, και ως άνθρωπος μια σύνθετη προσωπικότητα, ένας ψυχικός συλλαβόγριφος, που είναι δύσκολο να ερμηνευθεί, αν εξετασθεί από μία και μόνο οπτική γωνία. Κατ' εμέ ο Παπαδιαμάντης, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως αρνούμαι τη θρησκευτικότητα, τον θρησκευτισμό, τον ερωτισμό, τη φυσιολατρία, τον παγανισμό και την ψυχολογική του διεισδυτικότητα, είναι ένας μεγάλος κοινωνικός και πολιτικός συγγραφέας, ο μεγαλύτερος πολιτικός συγγραφέας των γραμμάτων μας, ο βαθύτερος μελετητής της κοινωνικής και πολιτικής ζωής της δικής του εποχής αλλά και των μεταγενεστέρων εποχών μέχρι των σημερινών κακών μας των καιρών. Ως πολιτικός συγγραφέας ο Παπαδιαμάντης είναι και οξύτατος σατιριστής και γι' αυτό ίσως ενόχλησε τότε, όπως ενοχλεί και νυν. Κι επειδή οι πολιτικοί στοχασμοί του Παπαδιαμάντη ήσαν άκρως ενοχλητικοί, καθότι ήσαν σωστοί, βρέθηκε και γι' αυτόν η ταμπέλα του «συντηρητικού» και του «αντιδραστικού». Αλλ' όμως κανείς προοδευτικός δεν μας έχει δώσει με τόση περιγραφική γλαφυρότητα την ευτέλεια του τότε και νυν πολιτικού μας βίου στο βαθμό που το πέτυχε ο Παπαδιαμάντης με το περίφημο αφήγημα «Οι Χαλασοχώρηδες», που δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στην Ακρόπολι του Γαβριηλίδη τον Αύγουστο του 1892.

Είπαν κάποιοι αφελώς τον Παπαδιαμάντη απολιτικό, επειδή υπήρξε αποδοκιμαστικός έναντι πολιτικών εκφράσεων του πολιτικού βίου παλαιότερων και νεωτέρων εποχών. Η άρνηση όμως μιας συγκεκριμένης πολιτικής πρακτικής, που μετατρέπει την πολιτική από άσκηση θυσίας σε άσκηση ληστείας, δεν συνιστά έλλειψη πολιτικότητας. Τουναντίον, κανείς απ' ότι έχω υπόψη δεν υπήρξε τόσο αμειλικτα μαστιγωτικός κατά της πολιτικής των ισχυρών στο βαθμό που υπήρξε ο Παπαδιαμάντης. Ελέγχοντας την πολιτικής της πανίσχυρης Βενετίας, που, τηρουμένων των αναλογιών, ήταν ο πλανητάρχης των τότε καιρών, γράφει στο μυθιστόρημα Έμποροι των Εθνών, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό Μη χάνεσαι του Γαβριηλίδη μεταξύ των μηνών Νοεμβρίου 1882 και Φεβρουαρίου 1883, τα ακόλουθα:

«Η γενεολογία της πολιτικής είναι συνεχής και γνησία κατά τους προγόνους. Η αργία εγέννησε την πενίαν. Η πενία έτεκε την πείναν. Η αυθαιρεσία εγέννησε την ληστείαν. Η ληστεία εγέννησε την πολιτικήν. Ιδού η αυθεντική καταγωγή του τέρατος τούτου. Τότε και τώρα πάντοτε η αυτή. Τότε δια της βίας, τώρα δια του δόλου και δια της...βίας. Πάντοτε αμετάβλητοι οι σχοινοβάται ούτοι οι Αθίγγανοι, οι γελωτοποιοί ούτοι πίθηκοι (καλώ δ' ούτω τους λεγομένους πολιτικούς). Μαύροι χαλκείς κατασκευάζοντες δεσμά δια τους λαούς εν τη βαθυζόφω σκοτία του αιωνίου εργαστηρίου των...».

Μετά από έναν τέτοιο στιγματισμό, πως ήταν δυνατόν να μη θεωρηθεί ο Παπαδιαμάντης από δημοπιθήκους και δημοκόλακες σαν αντιδραστικός; Αλλά σ' αυτό έγκειται κατ' εμέ η βαθειά πολιτική συμπεριφορά του Παπαδιαμάντη ως ανθρώπου. Προτίμησε να πεινάσει παρά να προσκυνήσει και να υποταχθεί στους ισχυρούς της πολιτικής. Ο Παπαδιαμάντης

έζησε σαν ζητιάνος όχι γιατί του άρεσε να είναι Διογενικός, αλλά γιατί δεν ήταν αγαπητός στον πολιτικό και κοινωνικό μικρόκοσμο της Σκιάθου και των Αθηνών. Ο Παπαδιαμάντης επείνασε, όχι γιατί δεν εδούλεψε, αλλά γιατί δεν προσκύνησε κανέναν ισχυρό ούτε της πολιτείας ούτε της εκκλησίας. Προς όλους ήταν εξ ίσου αυστηρός και όπου έπρεπε ήταν επικριτικός. Αυτό συνιστά τη βαθύτερη πολιτική ουσία του Παπαδιαμάντη, που ήταν άνθρωπος λαϊκός και γι' αυτό – κι όχι για χρηματισμό – συνέταξε το πρώτο καταστατικό θεσσαλικού αγροτικού συλλόγου.

Ο Παπαδιαμάντης ήταν αρνητικός έναντι της τότε πολιτικής, διότι έβλεπε να διαμορφώνεται ένας πολιτικός βίος έξω από την πνευματική και ηθική παράδοση της εκκλησίας. Όπως πολύ σωστά παρατήρησε ο Σπύρος Μελάς, «είναι ο μόνος που είδε, ότι η θρησκεία, με άλλα λόγια η ορθοδοξία, ήταν η σπονδυλική στήλη του εθνικού σώματος». (Πρόλογος, στην έκδοση των «Απάντων» από το Γ. Βαλέτα, τόμ. Α', σ. 18). Απόκλιση από την ορθόδοξη πολιτική παράδοση για τον Παπαδιαμάντη σήμαινε πολιτικό θάνατο του Γένους. Και γι' αυτό ήταν σφόδρα πολέμιος εναντίον αυτών που απέστεργαν την βυζαντινή μας παράδοση, που περισσότερο ίσως κι από πνευματική, είναι παράδοση πολιτική, μέσα από τη θρησκευτική της έκφραση. Γράφει στο περίφημο διήγημα «Λαμπριάτικος Ψάλτης», που δημοσιεύθηκε στην Ακρόπολι το 1893, τα ακόλουθα σαρκαστικά, γι' αυτούς που τον μυκτήριζαν για την εμμονή του να γράφει θρησκευτικά εορταστικά διηγήματα: «Μη "θρησκευτικά προς Θεού!". Το Ελληνικόν έθνος δεν είναι Βυζαντινοί, ενοήσατε; Οι σημερινοί Έλληνες είναι κατ' ευθείαν διάδοχοι των αρχαίων. Έπειτα επολιτίσθησαν, επρώδευσαν και αυτοί. Συμβαδίζουν με τα άλλα έθνη. Ποίαν ποιήσιν έχει το να γράψης, ότι ο Χριστός "δέχεται την λατρείαν του πτωχού λαού", και ότι ο πτωχός ιερέυς "προσέφερε τω Θεώ θυσίαν αινέσεως;"» (Β', 109).

Ίδου πως εικονογραφεί το πολιτικό μας πρόβλημα ο Παπαδιαμάντης στο ίδιο διήγημα λίγες γραμμές παρακάτω:

«Το σημερινόν έθνος δεν επήγε, δυστυχώς, τόσον εμπρός, όσον λέγουν αυτοί. Το έθνος το Ελληνικόν, το δούλον τουλάχιστον, είναι ακόμη πολύ οπίσω, και το ελεύθερον δεν δύναται να τρέξη αρκετά εμπρός, χωρίς το όλον να διασπαραχθή ως διασπαράσσεται, φευ! Ηδη. Ο τρέχων πρέπει να περιμένη και τον επόμενον, εάν θέλη ασφαλώς να τρέξη· ο ελεύθερος πρέπει να βοηθή τον δεσμώτην ή πρέπει να τον ανακουφίζη. Όσον παρέρχεται ο χρόνος, τόσον το ελεύθερον έθνος καθίσταται, οίμοι ανικανώτερον, όπως δώση χείρα βοηθείας εις το δούλον έθνος».

Ο Παπαδιαμάντης έχει μία ολική σύλληψη περί του Γένους. Δεν το βλέπει στα πλαίσια της απελευθερωμένης νότιας Ελλάδος. Γι' αυτόν Γένος είναι το ποίμνιο των Ορθοδόξων που αναγνωρίζει ως πνευματική κεφαλή την Βασιλεύουσα και το οποίο εν πολλοίς παραμένει αλύτρωτο και χρειάζεται χείρα βοηθείας, που δεν είναι μόνο οικονομική και πολιτική ενίσχυση, αλλά πρωτίστως ενίσχυση πνευματική χωρίς όμως αυτό να σημαίνει αποκοπή από τις πάτριες ρίζες εν ονόματι κάποιου «εκσυγχρονισμού», που και τότε, όπως και νυν, ταλανίζει το δύσμοιρο Γένος μας. Δεν αμφισβητεί την όποια εξέλιξη ο Παπαδιαμάντης ούτε ξεγράφει τις νεωτερίζουσες τάσεις. Απλώς ρεαλιστικώτατα πιστεύει στην αρχή του «κάθε πράγμα στον καιρό του». Και γράφει:

«Άγγλος ή Γερμανός ή Γάλλος δύναται να είναι κοσμοπολίτης ή άθεος ή ό,τι δήποτε. Έκαμε το πατριωτικόν χρέος του, έκτισε μεγάλην πατρίδα. Τώρα είναι ελεύθερος να επαγγέλλεται χάριν πολυτελείας την απιστίαν και την απαισιοδοξίαν. Αλλά Γραικύλος της σήμερα, όστις θέλη να κάμη δημοσία τον άθεον ή τον κοσμοπολίτην, ομοιάζει με νάνον ανορθούμενον έως άκρων ονύχων και τανυόμενον να φθάση και αυτός γίγας. Το Ελληνικόν έθνος, το δούλον,

αλλ' ουδέ ήττον και το ελεύθερον, έχει δια παντός ανάγκην της θρησκείας του».

Η θρησκεία ήταν, για τον Παπαδιαμάντη, η πλατεία και ισχυρή βάση πάνω στην οποία όφειλε το Γένος να στηρίξει την πολιτική του. Και γι' αυτό ο Παπαδιαμάντης, κάνοντας με τα λογοτεχνήματά του, τη δική του πολιτική, συμπυκνώνει το πολιτικό/λογοτεχνικό του δόγμα στα εξής:

«Το επ' εμοί, εν όσω ζω και αναπνέω και σωφρονώ, δεν θα παύσω, ιδίως κατά τας πανεκλάμπρους ταύτας ημέρας, να υμνώ μετά λατρείας τον Χριστόν μου, να περιγράφω μετ' έρωτος την φύσιν και να ζωγραφώ μετά στοργής τα γνήσια Ελληνικά έθη. “Εάν επιλάθωμαί σου, Ιερουσαλήμ, επιλησθείη η δεξιά μου, κολληθείη η γλώσσα μου τω λαρυγγί μου, εάν ου μη σου μνησθώ”» (Β', 110).

Έχει λεχθεί ότι ο Παπαδιαμάντης αδιαφορούσε για την τότε πολιτική πραγματικότητα. Τίποτε αναληθέστερο από αυτό. Την παρακολουθούσε σαν άγρυπνος Άργος και αγωνιούσε γι' αυτό. Έγραφε στην Ακρόπολι την Πρωτοχρονιά του 1896, χρονιά της τελέσεως των Α' Ολυμπιακών αγώνων, τα ακόλουθα:

«Ημύνθησαν περί πάτρης οι άστοργοι πολιτικοί, οι εκ περιτροπής μητριοί του ταλαιπώρου ωρφανισμένου Γένους, του “στειρεύοντος πριν, και ητεκνωμένου δεινώς σήμερα;”.

Άμυνα περί πάτρης δεν είναι αι σπασμωδικαί, κακομελέτητοι και κακοσύντακτοι επιστρατείαί, ουδέ τα σκωριασμένης επιδεικτικότητος θωρηκτά. Άμυνα περί πάτρης θα ήτο η ευσυνείδητος λειτουργία των θεσμών, η εθνική αγωγή, η χρηστή διοικήσεις, η καταπολέμησις του ξένου υλισμού και του πιθηκισμού, του διαφθείραντος το φρόνημα και εκφυλίσαντος σήμερα το έθνος, και η πρόληψις της χρεωκοπίας.

Τις ημύνθη περί πάτρης;

Και τι πταίει η γλαυξ, η θρηνούσα επί των ερειπίων; Πταίουν οι πλάσαντες τα ερείπια. Και τα ερείπια τα έπλασαν οι ανίκανοι κυβερνήται της Ελλάδος».

Και αυτά τα λέει ο πολιτικώτατος Παπαδιαμάντης την ώρα που η Ελλάς ζούσε το πολιτικό μεθύσι που προσέφεραν οι Ολυμπιακοί αγώνες. Ένα χρόνο μετά ήλθε η επονειδίστη ήττα του 1897. Ο Παπαδιαμάντης, η γλαυξ που θρηνούσε επί των ερειπίων, είχε δικαιωθεί. Αλλά πόσοι ακούνε τις γλαύκες τις τότε και της παρούσης εποχής; Φέτος μου είχε ζητηθεί να συμβάλω στη σύνταξη μιας πολιτικής προκηρύξεως. Αλλά δεν έστερξα, γιατί δεν ήθελα να ενταχθώ κομματικά πουθενά. Στην εφημερίδα όμως όπου αρθρογραφώ έγραψα ότι δεν θα μπορούσε σε μία προκήρυξη πολιτική να προσθέσω ούτε τελικό νι στα όσα έγραψε σ' ένα μελέτημά του περί κλήρου και εκκλησίας το 1896 ο Παπαδιαμάντης:

«Να παύση π.χ. η συστηματική περιφρόνησις της θρησκείας εκ μέρους πολιτικών ανδρών, επιστημόνων, λογίων, δημοσιογράφων και άλλων. Η λεγομένη ανωτέρα τάξις να συμμορφωθή με τα έθιμα της χώρας, αν θέλη να εγκληματισθή εδώ. Να γίνη προστάτις των πατριών, και όχι διώκτρια. Να ασπασθή και να εγκολπωθή τας εθνικάς παραδόσεις. Να μη περιφρονή αναφανδόν ό,τι παλαιόν, ό,τι εγχώριον, ό,τι ελληνικόν. Να καταπολεμηθή ο ξενισμός, ο πιθηκισμός, ο φραγκισμός. Να μη νοθεύονται τα θρησκευτικά και τα οικογενειακά έθιμα. Να καλλιεργηθή η σεμνοπρεπής βυζαντινή παράδοσις εις την λατρείαν, εις την διακόσμησιν των ναών, την μουσικήν και την ζωγραφικήν. Να μη μιμώμεθα ούτε τους Παπιστάς και ούτε τους Προτεστάντες. Να μη χάσκωμεν προς τα ξένα. Να στέργωμεν και να τιμώμεν τα πάτρια. Είναι της εσχάτης εθνικής αφιλοτιμίας να έχωμεν κειμήλια και να μη φροντίζωμεν να τα διατηρήσωμεν. Ας σταθμήσωσι καλώς την ευθύνην των, οι έχοντες την μεγίστην ευθύνην».

Σφάλλουν αφαντάστως εκείνοι οι οποίοι πιστεύουν ότι ο Παπαδιαμάντης ήταν έξω από τα προβλήματα του καιρού του και του καιρού μας. Με τη Φόνισσα θίγει καιρίως το μέγα

κοινωνικό πρόβλημα της προίκας, με το «Υπό την βασιλικήν δρυν», το πρώτο οικολογικό διήγημα της λογοτεχνίας μας, θίγει το πρόβλημα της καταστροφής του περιβάλλοντος και δι' αυτής και του ανθρώπου, με το ασυλλήπτου δραματικότητας αφήγημα «Ο πολιτισμός εις το χωρίον» θίγει τις φοβερές πληγές της χαρτοπαιξίας και της τοκογλυφίας, την οποία, ως πολιτική λέπρα στιγματίζει και στον «Ρεμβασμόν του Δεκαπενταυγούστου», ενώ στο πολύ καυστικό «Η επίσκεψις του Δεσπότη», δεν διστάζει αυτός ο θεοσεβής να γίνει μαστιγωτής της υποκριτικής και άπληστης συμπεριφοράς του ανώτερου κλήρου, ή της σιμωνίας την οποία φραγγελώνει αλύπητα στο αφήγημα «Ο ανάκατος», όπου ευτόλμως εντός παρενθέσεως γράφει: «Επειδή τότε ακόμα δεν είχε ακριβήνει, προς τους άλλους και η σιμωνία, και δεν είχαν διορίσει οι "δεσποτάδες", ανά το θεόσωστον βασιλειον, πρωτοσύγκελους εργολάβους, οίτινες ν' απαιτούν εκατοστάρικα εις πάσαν τοιαύτην περίπτωσιν» (Ε, σ. 122). Ούτε νομίζω ότι υπάρχει κανείς στη λογοτεχνία της τότε εποχής που να εστιγμάτισε τον αντιεβραϊσμό με τόσο άρτιο λογοτεχνικό τρόπο όσο το έπραξε ο Παπαδιαμάντης με το τελευταίο ίσως διήγημα της ζωής του, «Ο αντίχτυπος του νου», που τελειώνει με την καταπληκτική καταπελτική φράση: «Μήπως οι Εβραίοι δεν είναι άνθρωποι; Ίδου ο άνθρωπος αυτός κλαίει». Ίσως αυτή να είναι η τελευταία της ζωής του Παπαδιαμάντη γραμμή.

Ο Παπαδιαμάντης επέλεξε συνειδητή την ενασχόληση με τη δημοσιογραφία, γιατί ήθελε να είναι κοντά στη φλεγμαίνουσα ζώνη της πολιτικής λειτουργίας. Ήταν μέσα στην ψυχή της πολιτικής, όπως ήταν και μέσα στην ουσία της ζωής, αλλά δεν τον ενδιέφερε η προβολή. Δεν τον ενδιέφερε ακόμη η πολιτική των λόγων, η πολιτική του θεάματος. Απεχθανόταν τον λογοκοπικό δημαγωγισμό. Γράφει σ' ένα μικρό αφήγημα του 1907, το «Επιμηθείς εις τον βράχον» τα ακόλουθα σωστά για τις προτιμήσεις του λαού: «Θέλει δυστυχώς λόγο, και πολλούς λόγους μάλιστα... θέλει κάτι ωσάν θέαμα, και τα θέλει όλα λογοκοπικά και θεατρικά. Και δι' αυτό όσοι βγάζουν λόγους πεντάρικους ή δεκάρικους ευδοκίμουν εις το πλήθος· και δι' αυτό... το προκόψαμε» (Α, 467). Και ας μου πει οποιοσδήποτε «προοδευτικός» ποιος είναι ο πρώτος συγγραφέας μας που έθιξε το πρόβλημα των ναρκωτικών, αν αυτός δεν είναι ο Παπαδιαμάντης με το αληθινά συγκλονιστικό αφήγημα «Κοινωνική αρμονία», που δημοσιεύτηκε το 1906; Ποιος έθιξε πρώτος την κοινωνική διάσταση της πορνείας, αν όχι ο Παπαδιαμάντης με το τολμηρότατο για την εποχή του «Το "Ιδιόκτητο"». Αλλά και πάλι ερωτώ πάντα εχέφρονα πολίτη, ποιος είναι ο πρώτος λογοτέχνης μας, που εστιγμάτισε τον διχασμό που συνεπάγεται ο κομματισμός, αν αυτός δεν είναι ο Παπαδιαμάντης, με το ανεπανάληπτο διήγημα «Τα δύο τέρατα», που γράφτηκε το 1909; Αρκεί μόνο μία περικοπή από αυτό: «Όλα τα εκλογικά ακάθαρτα δαιμόνια είχαν εξαπολυθή εις τον δρόμον την χρονιάν εκείνην. Η πλουτοκρατία είχε συμμαχήσει με την οχλοκρατίαν· το τέρας το κίτρινον είχε καλέσει εις βοήθειαν το άλλο τέρας το κόκκινον» (Ε', 60). Ένας άλλος παπάς για να μη εκτεθή εμφανώς είχε απλώσει στο μπαλκόνι του όλα τα κόκκινα κιλίμιά του, τάχα για να αερισθούν!

Κάποιοι επικριτές του Παπαδιαμάντη έχουν παρατηρήσει ότι ο Σκιαθίτης πεζογράφος, κι όταν ακόμη ασχολείται με την πολιτική, είναι πάντα επικριτικός, γιατί δεν πιστεύει στην πολιτική και δεν έχει όραμα πολιτικό. Όμως κι αυτή η παρατήρηση είναι λάθος φρικτό, που αδικεί τον Παπαδιαμάντη. Ο οποίος δεν είχε καμμία δυσκολία να τιμήσει τη μνήμη του Χαριλάου Τρικούπη δύο φορές, δίνοντας μάλιστα το καλύτερο κατ' εμέ πολιτικό πορτραίτο του Μεσολογγίτη πολιτικού. Είναι τόσο σπαρταριστή η περιγραφή που μόνο ένας άνθρωπος που είχε ζήσει τον Τρικούπη από πολύ κοντά και μετείχε του ίδιου πολιτικού οραματισμού θα μπορούσε να τον αποδώσει τόσο πιστά.

Γεννιέται όμως ένα ερώτημα που το θεωρώ θεμελιακό για την προσέγγιση του ιδεολογικού χώρου του Παπαδιαμάντη. Ασφαλώς ο Σκιαθίτης συγγραφέας ήταν σφοδρός πολέμιος της μικροπολιτικής· είχε όμως όραμα μεγάλης πολιτικής; Στο βιβλίο μου Ξαναδιαβάζοντας τη “Φόνισσα”, που κυκλοφορήθηκε το 1987, προσπάθησα από πολλές γωνίες λήψεως να φωτογραφήσω το πολιτικό όραμα του Παπαδιαμάντη, που ήταν βεβαίως το όραμα ενός μεγάλου έθνους αλλά πραγματωμένου με άλλες μεθόδους και άλλη ιδεολογία από αυτή που επίσημα εξέφραζε η πολιτική της Αθήνας. Η πολιτική της Μεγάλης Ιδέας εκφραζόταν τότε και μετά με την πρακτική αποσπάσεως εδαφών από την οθωμανική αυτοκρατορία. Για τον Παπαδιαμάντη, μέσα στον οποίο υπερίσχυε η πολιτική παράδοση του Βυζαντίου, η εθνική πολιτική έπρεπε να είναι όχι πολιτική αποσπάσεως αλλά κληρονομιάς. Οι Έλληνες, συνετά πολιτευόμενοι, θα ήσαν οι φυσικοί κληρονόμοι της καταρρέουσας οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο Παπαδιαμάντης, βαθύτατα χριστιανός και ως προς την ιδιοσυστασία του Ρωμιός, έβλεπε το εθνικό πρόβλημα με μια ευρύτερη προοπτική, που περιείχε όλους τους Χριστιανούς της Βαλκανικής και της Ανατολής. Η Ρωμηοσύνη του δεν προσέκρουε στην Ελληνοσύνη του. Οι Έλληνες έπρεπε να είναι η μικρά ζύμη που θα ζυμούσε όλο το φύραμα των λαών και θα τους έδινε ένα όραμα πολιτικό. Ο Παπαδιαμάντης, κι αν δεν ήταν πολιτικός, έβλεπε ωστόσο ότι ο Ελληνισμός μπορούσε να εκταθεί έως εκεί που υπήρχε συμπαγής εθνολογική βάση. Αντίθετα, η ιδέα της Ρωμηοσύνης, εμπειριέχοντας και την ελληνοσύνη, είχε μια διάσταση ευρύτερη, σχεδόν οικουμενική. Δυστυχώς, ο Δυτικισμός δεν μας επέτρεψε να διαμορφώσουμε μια ανατολική πολιτική – έστω κι αν στόχος μας πολιτικός ήταν η Ανατολή. Γι’ αυτό ο Παπαδιαμάντης αποστρεφόταν την τρέχουσα πολιτική και τις τότε υπό την επήρεια της Δύσης διαμορφούμενες κοινωνικές και πολιτικές αξίες. Έβλεπε τους ομοεθνείς του να αγωνίζονται να γίνουν μικροί, ενώ η ιστορική τους αποστολή ήταν να γίνουν μεγάλοι. Βεβαίως 16 μήνες μετά το θάνατό του η Ελλάς είχε διπλασιασθεί εδαφικά και δέκα χρόνια μετά το θάνατό του είχε τριπλασιασθεί. Η αύξηση όμως αυτή ήταν στρατιωτική κι όχι πολιτική, όπως θα ήθελε ο Παπαδιαμάντης. Γι’ αυτό η Μεγάλη Ιδέα πνίγηκε στις όχθες του Σαγγάριου και στις ακτές της Ιωνίας. Ο Παπαδιαμάντης, όπως αργότερα ο Ίων Δραγούμης, έβλεπε το ζήτημα διαφορετικά. Μια άλλη χριστιανική αυτοκρατορία θα διαδεχόταν τη μουσουλμανική και θα έδινε νέα πνοή στους υποταγμένους λαούς, μηδέ των Σλάβων, των Αλβανών και των Μουσουλμάνων εξαιρουμένων. Δεν φοβόταν την Ανατολή ο Παπαδιαμάντης, ούτε το Βορρά, φοβόταν τη Δύση για τις μικρές αξίες που προωθούσε στο χώρο μας, αξίες που έκαναν τον Έλληνα από λαϊκό άρχοντα και λαϊκό νοικοκύρη να γίνεται μικρόψυχος και χρηματόφιλος αστός. Ένα κλάσμα ανθρώπου.

Σε ένα μικρό – σχεδόν ελάχιστο – αφήγημα που έγραψε το 1907, υπό τον περιέργο τίτλο «Η κάλτσα της Νώενας», υπάρχει σαν καταληκτική η καταπληκτική ερωτηματική φράση:

- «Έως πότε θα είμεθα αχαρακτήριστοι Γραικύλοι;»

Ίδου, λοιπόν, το πολιτικό μας πρόβλημα, όπως το έθεσε τότε και για τώρα ο Παπαδιαμάντης. Γιατί το ερώτημα τούτο παραμένει και τώρα επίκαιρο.

Ο πολιτικός Παπαδιαμάντης και η Ρωμηοσύνη

Του Σαράντου Καργάκου

Εισήγηση με τίτλο «Ο Πολιτικός Παπαδιαμάντης» που διαβάστηκε στο διήμερο Συνέδριο που οργάνωσε στην Παλαιά Βουλή η Ι. Σύνοδος της Ελλάδος επ’ ευκαιρία συμπληρώσεως 150 χρόνων από την γέννηση του Παπαδιαμάντη στις 25 και 26 Μαΐου 2001.

Ο Παπαδιαμάντης υπήρξε ο κορυφαίος λογοτέχνης πεζογράφος που ανέδειξε ο ελληνικός χώρος και κόσμος από την αρχαία εποχή μέχρι σήμερα. Ήταν όμως και ποιητής. Όχι διότι έγραψε κάποια ποιήματα που δεν έχουν ιδιαίτερη ποιητική πνοή. Όπως γράφω στη διτομή ιστορία μου του Ελληνικού Κόσμου (τόμ. Β', σ. 531 - Οι παραπομπές γίνονται στην έκδοση Βαλέτα.), η ποιητικότητά του αποκαλύπτεται στα μεγάλα πεζογραφήματα του. Έκανε τον πεζό λόγο ποίηση. Ως κορυφαίος πεζογράφος, λοιπόν, δεν ήταν ο Παπαδιαμάντης ένας μονοδιάστατος συγγραφέας, πρωτίστως θρησκευτικός, όπως τον παρουσίασε μια κατηγορία θαυμαστών και άλλη μία κατηγορία επικριτών. Ήταν ένας πολυεπίπεδος συγγραφέας, και ως άνθρωπος μια σύνθετη προσωπικότητα, ένας ψυχικός συλλαβόγριφος, που είναι δύσκολο να ερμηνευθεί, αν εξετασθεί από μία και μόνο οπτική γωνία. Κατ' εμέ ο Παπαδιαμάντης, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως αρνούμαι τη θρησκευτικότητα, τον θρησκευτισμό, τον ερωτισμό, τη φυσιολατρία, τον παγανισμό και την ψυχολογική του διεισδυτικότητα, είναι ένας μεγάλος κοινωνικός και πολιτικός συγγραφέας, ο μεγαλύτερος πολιτικός συγγραφέας των γραμμάτων μας, ο βαθύτερος μελετητής της κοινωνικής και πολιτικής ζωής της δικής του εποχής αλλά και των μεταγενεστέρων εποχών μέχρι των σημερινών κακών μας των καιρών. Ως πολιτικός συγγραφέας ο Παπαδιαμάντης είναι και οξύτατος σατιριστής και γι' αυτό ίσως ενόχλησε τότε, όπως ενοχλεί και νυν. Κι επειδή οι πολιτικοί στοχασμοί του Παπαδιαμάντη ήσαν άκρως ενοχλητικοί, καθότι ήσαν σωστοί, βρέθηκε και γι' αυτόν η ταμπέλα του «συντηρητικού» και του «αντιδραστικού». Αλλ' όμως κανείς προοδευτικός δεν μας έχει δώσει με τόση περιγραφική γλαφυρότητα την ευτέλεια του τότε και νυν πολιτικού μας βίου στο βαθμό που το πέτυχε ο Παπαδιαμάντης με το περίφημο αφήγημα «Οι Χαλασοχώρηδες», που δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στην Ακρόπολι του Γαβριηλίδη τον Αύγουστο του 1892.

Είπαν κάποιοι αφελώς τον Παπαδιαμάντη απολιτικό, επειδή υπήρξε αποδοκιμαστικός έναντι πολιτικών εκφράσεων του πολιτικού βίου παλαιότερων και νεωτέρων εποχών. Η άρνηση όμως μιας συγκεκριμένης πολιτικής πρακτικής, που μετατρέπει την πολιτική από άσκηση θυσίας σε άσκηση ληστείας, δεν συνιστά έλλειψη πολιτικότητας. Τουναντίον, κανείς απ' ότι έχω υπόψη δεν υπήρξε τόσο αμείλικτα μαστιγωτικός κατά της πολιτικής των ισχυρών στο βαθμό που υπήρξε ο Παπαδιαμάντης. Ελέγχοντας την πολιτική της πανίσχυρης Βενετίας, που, τηρουμένων των αναλογιών, ήταν ο πλανητάρχης των τότε καιρών, γράφει στο μυθιστόρημα Έμποροι των Εθνών, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό Μη χάνεσαι του Γαβριηλίδη μεταξύ των μηνών Νοεμβρίου 1882 και Φεβρουαρίου 1883, τα ακόλουθα:

«Η γενεολογία της πολιτικής είναι συνεχής και γνησία κατά τους προγόνους. Η αργία εγέννησε την πενίαν. Η πενία έτεκε την πείναν. Η αυθαιρεσία εγέννησε την ληστεϊαν. Η ληστεϊα εγέννησε την πολιτικήν. Ιδού η αυθεντική καταγωγή του τέρατος τούτου. Τότε και τώρα πάντοτε η αυτή. Τότε δια της βίας, τώρα δια του δόλου και δια της...βίας. Πάντοτε αμετάβλητοι οι σχοινοβάται ούτοι οι Αθίγγανοι, οι γελωτοποιοί ούτοι πίθηκοι (καλώ δ' ούτω τους λεγομένους πολιτικούς). Μαύροι χαλκείς κατασκευάζοντες δεσμά δια τους λαούς εν τη βαθυζόφω σκοτία του αιωνίου εργαστηρίου των...».

Μετά από έναν τέτοιο στιγματισμό, πως ήταν δυνατόν να μη θεωρηθεί ο Παπαδιαμάντης από δημοπιθήκους και δημοκόλακες σαν αντιδραστικός; Αλλά σ' αυτό έγκειται κατ' εμέ η βαθειά πολιτική συμπεριφορά του Παπαδιαμάντη ως ανθρώπου. Προτίμησε να πεινάσει παρά να προσκυνήσει και να υποταχθεί στους ισχυρούς της πολιτικής. Ο Παπαδιαμάντης έζησε σαν ζητιάνος όχι γιατί του άρεσε να είναι Διογενικός, αλλά γιατί δεν ήταν αγαπητός στον πολιτικό και κοινωνικό μικρόκοσμο της Σκιάθου και των Αθηνών. Ο Παπαδιαμάντης

επείνασε, όχι γιατί δεν εδούλεψε, αλλά γιατί δεν προσκύνησε κανέναν ισχυρό ούτε της πολιτείας ούτε της εκκλησίας. Προς όλους ήταν εξ ίσου αυστηρός και όπου έπρεπε ήταν επικριτικός. Αυτό συνιστά τη βαθύτερη πολιτική ουσία του Παπαδιαμάντη, που ήταν άνθρωπος λαϊκός και γι' αυτό – κι όχι για χρηματισμό – συνέταξε το πρώτο καταστατικό θεσσαλικού αγροτικού συλλόγου.

Ο Παπαδιαμάντης ήταν αρνητικός έναντι της τότε πολιτικής, διότι έβλεπε να διαμορφώνεται ένας πολιτικός βίος έξω από την πνευματική και ηθική παράδοση της εκκλησίας. Όπως πολύ σωστά παρατήρησε ο Σπύρος Μελάς, «είναι ο μόνος που είδε, ότι η θρησκεία, με άλλα λόγια η ορθοδοξία, ήταν η σπονδυλική στήλη του εθνικού σώματος». (Πρόλογος, στην έκδοση των «Απάντων» από το Γ. Βαλέτα, τόμ. Α', σ. 18). Απόκλιση από την ορθόδοξη πολιτική παράδοση για τον Παπαδιαμάντη σήμαινε πολιτικό θάνατο του Γένους. Και γι' αυτό ήταν σφόδρα πολέμιος εναντίον αυτών που απέστεργαν την βυζαντινή μας παράδοση, που περισσότερο ίσως κι από πνευματική, είναι παράδοση πολιτική, μέσα από τη θρησκευτική της έκφραση. Γράφει στο περίφημο διήγημα «Λαμπριάτικος Ψάλτης», που δημοσιεύθηκε στην Ακρόπολη το 1893, τα ακόλουθα σαρκαστικά, γι' αυτούς που τον μυκτήριζαν για την εμμονή του να γράφει θρησκευτικά εορταστικά διηγήματα: «Μη "θρησκευτικά προς Θεού!". Το Ελληνικόν έθνος δεν είναι Βυζαντινοί, ενοήσατε; Οι σημερινοί Έλληνες είναι κατ' ευθείαν διάδοχοι των αρχαίων. Έπειτα επολιτίσθησαν, επρωόδευσαν και αυτοί. Συμβαδίζουν με τα άλλα έθνη. Ποίαν ποιήσιν έχει το να γράψης, ότι ο Χριστός "δέχεται την λατρείαν του πτωχού λαού", και ότι ο πτωχός ιερεύς "προσέφερε τω Θεώ θυσίαν αινέσεως;"» (Β', 109).

Ίδου πως εικονογραφεί το πολιτικό μας πρόβλημα ο Παπαδιαμάντης στο ίδιο διήγημα λίγες γραμμές παρακάτω:

«Το σημερινόν έθνος δεν επήγε, δυστυχώς, τόσον εμπρός, όσον λέγουν αυτοί. Το έθνος το Ελληνικόν, το δούλον τουλάχιστον, είναι ακόμη πολύ οπίσω, και το ελεύθερον δεν δύναται να τρέξη αρκετά εμπρός, χωρίς το όλον να διασπαραχθή ως διασπαράσσεται, φευ! Ηδη. Ο τρέχων πρέπει να περιμένη και τον επόμενον, εάν θέλη ασφαλώς να τρέξη· ο ελεύθερος πρέπει να βοηθή τον δεσμώτην ή πρέπει να τον ανακουφίζη. Όσον παρέρχεται ο χρόνος, τόσον το ελεύθερον έθνος καθίσταται, οίμοι ανικανώτερον, όπως δώση χείρα βοηθείας εις το δούλον έθνος».

Ο Παπαδιαμάντης έχει μία ολική σύλληψη περί του Γένους. Δεν το βλέπει στα πλαίσια της απελευθερωμένης νότιας Ελλάδος. Γι' αυτόν Γένος είναι το ποίμνιο των Ορθοδόξων που αναγνωρίζει ως πνευματική κεφαλή την Βασιλεύουσα και το οποίο εν πολλοίς παραμένει αλύτρωτο και χρειάζεται χείρα βοηθείας, που δεν είναι μόνο οικονομική και πολιτική ενίσχυση, αλλά πρωτίστως ενίσχυση πνευματική χωρίς όμως αυτό να σημαίνει αποκοπή από τις πάτριες ρίζες εν ονόματι κάποιου «εκσυγχρονισμού», που και τότε, όπως και νυν, ταλανίζει το δύσμοιρο Γένος μας. Δεν αμφισβητεί την όποια εξέλιξη ο Παπαδιαμάντης ούτε ξεγράφει τις νεωτερίζουσες τάσεις. Απλώς ρεαλιστικώτατα πιστεύει στην αρχή του «κάθε πράγμα στον καιρό του». Και γράφει:

«Άγγλος ή Γερμανός ή Γάλλος δύναται να είναι κοσμοπολίτης ή άθεος ή ό,τι δήποτε. Έκαμε το πατριωτικόν χρέος του, έκτισε μεγάλην πατρίδα. Τώρα είναι ελεύθερος να επαγγέλλεται χάριν πολυτελείας την απιστίαν και την απαισιοδοξίαν. Αλλά Γραικύλος της σήμερα, όστις θέλη να κάμη δημοσία τον άθεον ή τον κοσμοπολίτην, ομοιάζει με νάνον ανορθούμενον έως άκρων ονύχων και τανυόμενον να φθάση και αυτός γίγας. Το Ελληνικόν έθνος, το δούλον, αλλ' ουδέ ήττον και το ελεύθερον, έχει δια παντός ανάγκην της θρησκείας του».

Η θρησκεία ήταν, για τον Παπαδιαμάντη, η πλατεία και ισχυρή βάση πάνω στην οποία

όφειλε το Γένος να στηρίξει την πολιτική του. Και γι' αυτό ο Παπαδιαμάντης, κάνοντας με τα λογοτεχνήματά του, τη δική του πολιτική, συμπυκνώνει το πολιτικό/λογοτεχνικό του δόγμα στα εξής:

«Το επ' εμοί, εν όσω ζω και αναπνέω και σωφρονώ, δεν θα παύσω, ιδίως κατά τας πανεκλάμπρους ταύτας ημέρας, να υμνώ μετά λατρείας τον Χριστόν μου, να περιγράφω μετ' έρωτος την φύσιν και να ζωγραφώ μετά στοργής τα γνήσια Ελληνικά έθη. "Εάν επιλάθωμαι σου, Ιερουσαλήμ, επιλησθείη η δεξιά μου, κολληθείη η γλώσσα μου τω λαρυγγί μου, εάν ου μη σου μνησθώ"» (Β', 110).

Έχει λεχθεί ότι ο Παπαδιαμάντης αδιαφορούσε για την τότε πολιτική πραγματικότητα. Τίποτε αναληθέστερο από αυτό. Την παρακολουθούσε σαν άγρυπνος Άργος και αγωνιούσε γι' αυτό. Έγραφε στην Ακρόπολι την Πρωτοχρονιά του 1896, χρονιά της τελέσεως των Α' Ολυμπιακών αγώνων, τα ακόλουθα:

«Ημύνθησαν περί πάτρης οι άστοργοι πολιτικοί, οι εκ περιτροπής μητρυιοί του ταλαιπώρου ωρφανισμένου Γένους, του "στειρεύοντος πριν, και ητεκνωμένου δεινώς σήμερα;"».

Άμυνα περί πάτρης δεν είναι αι σπασμωδικαί, κακομελέτητοι και κακοσύντακτοι επιστρατείαί, ουδέ τα σκωριασμένης επιδεικτικότητος θωρηκτά. Άμυνα περί πάτρης θα ήτο η ευσυνείδητος λειτουργία των θεσμών, η εθνική αγωγή, η χρηστή διοικήσεις, η καταπολέμησις του ξένου υλισμού και του πιθηκισμού, του διαφθείραντος το φρόνημα και εκφυλίσαντος σήμερα το έθνος, και η πρόληψις της χρεωκοπίας.

Τις ημύνθη περί πάτρης;

Και τι πταίει η γλαυξ, η θρηνούσα επί των ερειπίων; Πταίουν οι πλάσαντες τα ερείπια. Και τα ερείπια τα έπλασαν οι ανίκανοι κυβερνήται της Ελλάδος».

Και αυτά τα λέει ο πολιτικώτατος Παπαδιαμάντης την ώρα που η Ελλάς ζούσε το πολιτικό μεθύσι που προσέφεραν οι Ολυμπιακοί αγώνες. Ένα χρόνο μετά ήλθε η επονειδίστη ήττα του 1897. Ο Παπαδιαμάντης, η γλαυξ που θρηνούσε επί των ερειπίων, είχε δικαιωθεί. Αλλά πόσοι ακούνε τις γλαύκες τις τότε και της παρούσης εποχής; Φέτος μου είχε ζητηθεί να συμβάλω στη σύνταξη μιας πολιτικής προκηρύξεως. Αλλά δεν έστερξα, γιατί δεν ήθελα να ενταχθώ κομματικά πουθενά. Στην εφημερίδα όμως όπου αρθρογραφώ έγραψα ότι δεν θα μπορούσε σε μία προκήρυξη πολιτική να προσθέσω ούτε τελικό νι στα όσα έγραψε σ' ένα μελέτημά του περί κλήρου και εκκλησίας το 1896 ο Παπαδιαμάντης:

«Να παύση π.χ. η συστηματική περιφρόνησις της θρησκείας εκ μέρους πολιτικών ανδρών, επιστημόνων, λογίων, δημοσιογράφων και άλλων. Η λεγομένη ανωτέρα τάξις να συμμορφωθή με τα έθιμα της χώρας, αν θέλη να εγκληματισθή εδώ. Να γίνη προστάτις των πατριών, και όχι διώκτρια. Να ασπασθή και να εγκολπωθή τας εθνικάς παραδόσεις. Να μη περιφρονή αναφανδόν ό,τι παλαιόν, ό,τι εγχώριον, ό,τι ελληνικόν. Να καταπολεμηθή ο ξενισμός, ο πιθηκισμός, ο φραγκισμός. Να μη νοθεύονται τα θρησκευτικά και τα οικογενειακά έθιμα. Να καλλιεργηθή η σεμνοπρεπής βυζαντινή παράδοσις εις την λατρείαν, εις την διακόσμησιν των ναών, την μουσικήν και την ζωγραφικήν. Να μη μιμώμεθα ούτε τους Παπιστάς και ούτε τους Προτεστάντες. Να μη χάσκωμεν προς τα ξένα. Να στέργωμεν και να τιμώμεν τα πάτρια. Είναι της εσχάτης εθνικής αφιλοτιμίας να έχωμεν κειμήλια και να μη φροντίζωμεν να τα διατηρήσωμεν. Ας σταθμήσωσι καλώς την ευθύνην των, οι έχοντες την μεγίστην ευθύνην».

Σφάλλουν αφαντάστως εκείνοι οι οποίοι πιστεύουν ότι ο Παπαδιαμάντης ήταν έξω από τα προβλήματα του καιρού του και του καιρού μας. Με τη Φόνισσα θίγει καιρίως το μέγα κοινωνικό πρόβλημα της προίκας, με το «Υπό την βασιλικήν δρυν», το πρώτο οικολογικό διήγημα της λογοτεχνίας μας, θίγει το πρόβλημα της καταστροφής του περιβάλλοντος και

δί' αυτής και του ανθρώπου, με το ασυλλήπτου δραματικότητας αφήγημα «Ο πολιτισμός εις το χωρίον» θίγει τις φοβερές πληγές της χαρτοπαιξίας και της τοκογλυφίας, την οποία, ως πολιτική λέπρα στιγματίζει και στον «Ρεμβασμόν του Δεκαπενταυγούστου», ενώ στο πολύ καυστικό «Η επίσκεψις του Δεσπότη», δεν διστάζει αυτός ο θεοσεβής να γίνει μαστιγωτής της υποκριτικής και άπληστης συμπεριφοράς του ανώτερου κλήρου, ή της σιμωνίας την οποία φραγγελώνει αλύπητα στο αφήγημα «Ο ανάκατος», όπου ευτόλμως εντός παρενθέσεως γράφει: «Επειδή τότε ακόμα δεν είχε ακριβήνει, προς τους άλλους και η σιμωνία, και δεν είχαν διορίσει οι "δεσποτάδες", ανά το θεόσωστον βασιλειον, πρωτοσύγκελους εργολάβους, οίτινες ν' απαιτούν εκατοστάρικα εις πάσαν τοιαύτην περιπτώσιν» (Ε, σ. 122). Ούτε νομίζω ότι υπάρχει κανείς στη λογοτεχνία της τότε εποχής που να εστιγμάτισε τον αντιεβραϊσμό με τόσο άρτιο λογοτεχνικό τρόπο όσο το έπραξε ο Παπαδιαμάντης με το τελευταίο ίσως διήγημα της ζωής του, «Ο αντίχτυπος του νου», που τελειώνει με την καταπληκτική καταπελτική φράση: «Μήπως οι Εβραίοι δεν είναι άνθρωποι; Ίδου ο άνθρωπος αυτός κλαίει». Ίσως αυτή να είναι η τελευταία της ζωής του Παπαδιαμάντη γραμμή.

Ο Παπαδιαμάντης επέλεξε συνειδητή την ενασχόληση με τη δημοσιογραφία, γιατί ήθελε να είναι κοντά στη φλεγμαίνουσα ζώνη της πολιτικής λειτουργίας. Ήταν μέσα στην ψυχή της πολιτικής, όπως ήταν και μέσα στην ουσία της ζωής, αλλά δεν τον ενδιέφερε η προβολή. Δεν τον ενδιέφερε ακόμη η πολιτική των λόγων, η πολιτική του θεάματος. Απεχθανόταν τον λογοκοπικό δημαγωγισμό. Γράφει σ' ένα μικρό αφήγημα του 1907, το «Επιμηθείς εις τον βράχον» τα ακόλουθα σωστά για τις προτιμήσεις του λαού: «Θέλει δυστυχώς λόγο, και πολλούς λόγους μάλιστα... θέλει κάτι ωσάν θέαμα, και τα θέλει όλα λογοκοπικά και θεατρικά. Και δι' αυτό όσοι βγάζουν λόγους πεντάρικους ή δεκάρικους ευδοκίμουν εις το πλήθος· και δι' αυτό... το προκόψαμε» (Α, 467). Και ας μου πει οποιοσδήποτε «προοδευτικός» ποιος είναι ο πρώτος συγγραφέας μας που έθιξε το πρόβλημα των ναρκωτικών, αν αυτός δεν είναι ο Παπαδιαμάντης με το αληθινά συγκλονιστικό αφήγημα «Κοινωνική αρμονία», που δημοσιεύτηκε το 1906; Ποιος έθιξε πρώτος την κοινωνική διάσταση της πορνείας, αν όχι ο Παπαδιαμάντης με το τολμηρότατο για την εποχή του «Το "Ιδιόκτητο"». Αλλά και πάλι ερωτώ πάντα εχέφρονα πολίτη, ποιος είναι ο πρώτος λογοτέχνης μας, που εστιγμάτισε τον διχασμό που συνεπάγεται ο κομματισμός, αν αυτός δεν είναι ο Παπαδιαμάντης, με το ανεπανάληπτο διήγημα «Τα δύο τέρατα», που γράφτηκε το 1909; Αρκεί μόνο μία περικοπή από αυτό: «Όλα τα εκλογικά ακάθαρτα δαιμόνια είχαν εξαπολυθή εις τον δρόμον την χρονιάν εκείνην. Η πλουτοκρατία είχε συμμαχήσει με την οχλοκρατίαν· το τέρας το κίτρινον είχε καλέσει εις βοήθειαν το άλλο τέρας το κόκκινον» (Ε', 60). Ένας άλλος παπάς για να μη εκτεθή εμφανώς είχε απλώσει στο μπαλκόνι του όλα τα κόκκινα κιλίμιά του, τάχα για να αερισθούν!

Κάποιοι επικριτές του Παπαδιαμάντη έχουν παρατηρήσει ότι ο Σκιαθίτης πεζογράφος, κι όταν ακόμη ασχολείται με την πολιτική, είναι πάντα επικριτικός, γιατί δεν πιστεύει στην πολιτική και δεν έχει όραμα πολιτικό. Όμως κι αυτή η παρατήρηση είναι λάθος φρικτό, που αδικεί τον Παπαδιαμάντη. Ο οποίος δεν είχε καμμία δυσκολία να τιμήσει τη μνήμη του Χαριλάου Τρικούπη δύο φορές, δίνοντας μάλιστα το καλύτερο κατ' εμέ πολιτικό πορτραίτο του Μεσολογγίτη πολιτικού. Είναι τόσο σπαρταριστή η περιγραφή που μόνο ένας άνθρωπος που είχε ζήσει τον Τρικούπη από πολύ κοντά και μετείχε του ίδιου πολιτικού οραματισμού θα μπορούσε να τον αποδώσει τόσο πιστά.

Γεννιέται όμως ένα ερώτημα που το θεωρώ θεμελιακό για την προσέγγιση του ιδεολογικού

χώρου του Παπαδιαμάντη. Ασφαλώς ο Σκιαθίτης συγγραφέας ήταν σφοδρός πολέμιος της μικροπολιτικής· είχε όμως όραμα μεγάλης πολιτικής; Στο βιβλίο μου Ξαναδιαβάζοντας τη “Φόνισσα”, που κυκλοφορήθηκε το 1987, προσπάθησα από πολλές γωνίες λήψεως να φωτογραφήσω το πολιτικό όραμα του Παπαδιαμάντη, που ήταν βεβαίως το όραμα ενός μεγάλου έθνους αλλά πραγματωμένου με άλλες μεθόδους και άλλη ιδεολογία από αυτή που επίσημα εξέφραζε η πολιτική της Αθήνας. Η πολιτική της Μεγάλης Ιδέας εκφραζόταν τότε και μετά με την πρακτική αποσπάσεως εδαφών από την οθωμανική αυτοκρατορία. Για τον Παπαδιαμάντη, μέσα στον οποίο υπερίσχυε η πολιτική παράδοση του Βυζαντίου, η εθνική πολιτική έπρεπε να είναι όχι πολιτική αποσπάσεως αλλά κληρονομιάς. Οι Έλληνες, συνετά πολιτευόμενοι, θα ήσαν οι φυσικοί κληρονόμοι της καταρρέουσας οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο Παπαδιαμάντης, βαθύτατα χριστιανός και ως προς την ιδιοσυστασία του Ρωμιός, έβλεπε το εθνικό πρόβλημα με μια ευρύτερη προοπτική, που περιείχε όλους τους Χριστιανούς της Βαλκανικής και της Ανατολής. Η Ρωμοσύνη του δεν προσέκρουε στην Ελληνοσύνη του. Οι Έλληνες έπρεπε να είναι η μικρά ζύμη που θα ζυμούσε όλο το φύραμα των λαών και θα τους έδινε ένα όραμα πολιτικό. Ο Παπαδιαμάντης, κι αν δεν ήταν πολιτικός, έβλεπε ωστόσο ότι ο Ελληνισμός μπορούσε να εκταθεί έως εκεί που υπήρχε συμπαγής εθνολογική βάση. Αντίθετα, η ιδέα της Ρωμοσύνης, εμπεριέχοντας και την ελληνοσύνη, είχε μια διάσταση ευρύτερη, σχεδόν οικουμενική. Δυστυχώς, ο Δυτικισμός δεν μας επέτρεψε να διαμορφώσουμε μια ανατολική πολιτική – έστω κι αν στόχος μας πολιτικός ήταν η Ανατολή. Γι’ αυτό ο Παπαδιαμάντης αποστρεφόταν την τρέχουσα πολιτική και τις τότε υπό την επήρεια της Δύσης διαμορφούμενες κοινωνικές και πολιτικές αξίες. Έβλεπε τους ομοεθνείς του να αγωνίζονται να γίνουν μικροί, ενώ η ιστορική τους αποστολή ήταν να γίνουν μεγάλοι. Βεβαίως 16 μήνες μετά το θάνατό του η Ελλάδα είχε διπλασιασθεί εδαφικά και δέκα χρόνια μετά το θάνατό του είχε τριπλασιασθεί. Η αύξηση όμως αυτή ήταν στρατιωτική κι όχι πολιτική, όπως θα ήθελε ο Παπαδιαμάντης. Γι’ αυτό η Μεγάλη Ιδέα πνίγηκε στις όχθες του Σαγγάριου και στις ακτές της Ιωνίας. Ο Παπαδιαμάντης, όπως αργότερα ο Ίων Δραγούμης, έβλεπε το ζήτημα διαφορετικά. Μια άλλη χριστιανική αυτοκρατορία θα διαδεχόταν τη μουσουλμανική και θα έδινε νέα πνοή στους υποταγμένους λαούς, μηδέ των Σλάβων, των Αλβανών και των Μουσουλμάνων εξαιρουμένων. Δεν φοβόταν την Ανατολή ο Παπαδιαμάντης, ούτε το Βορρά, φοβόταν τη Δύση για τις μικρές αξίες που προωθούσε στο χώρο μας, αξίες που έκαναν τον Έλληνα από λαϊκό άρχοντα και λαϊκό νοικοκύρη να γίνεται μικρόψυχος και χρηματόφιλος αστός. Ένα κλάσμα ανθρώπου.

Σε ένα μικρό – σχεδόν ελάχιστο – αφήγημα που έγραψε το 1907, υπό τον περιέργο τίτλο «Η κάλτσα της Νώενας», υπάρχει σαν καταληκτική η καταπληκτική ερωτηματική φράση:

- «Έως πότε θα είμεθα αχαρακτήριστοι Γραικύλοι;»

Ιδού, λοιπόν, το πολιτικό μας πρόβλημα, όπως το έθεσε τότε και για τώρα ο Παπαδιαμάντης. Γιατί το ερώτημα τούτο παραμένει και τώρα επίκαιρο.

Του Σαράντου Καργάκου

Εισήγηση με τίτλο «Ο Πολιτικός Παπαδιαμάντης» που διαβάστηκε στο διήμερο Συνέδριο που οργάνωσε στην Παλαιά Βουλή η Ι. Σύνοδος της Ελλάδος επ' ευκαιρία συμπληρώσεως 150 χρόνων από την γέννηση του Παπαδιαμάντη στις 25 και 26 Μαΐου 2001.